

Autoreferat

1. **Dorota Maria Pudzianowska**

2. **Posiadane dyplomy i stopnie naukowe**

Stopień naukowy doktora nauk prawnych w zakresie prawa (*summa cum laude*) uzyskałam na mocy uchwały Rady Naukowej Instytutu Nauk Prawno-Administracyjnych Uniwersytetu Warszawskiego z dnia 23 maja 2011 r. na podstawie rozprawy pt. „Współczesna instytucja prawna obywatelstwa w procesie zmian” (promotorem był prof. dr hab. J. Jagielski). Za rozprawę doktorską otrzymałam w 2012 r. nagrodę Prezesa Rady Ministrów.

W 2006 r. uzyskałam tytuł zawodowy magistra prawa (*summa cum laude*) na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego (studia na Wydziale Prawa i Administracji UW w latach 2000–2006).

W 2005 r. uzyskałam tytuł zawodowy magistra socjologii (*summa cum laude*) w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego (studia w Kolegium Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1999–2005). Za pracę magisterską otrzymałam w 2005 r. nagrodę II stopnia im. Floriana Znanieckiego przyznaną przez Polskie Towarzystwo Socjologiczne.

W roku akademickim 2003/2004 studiowałam w Ecole Normale Supérieure w Paryżu i otrzymałam tam dyplom Ancien Pensionnaire de l’Ecole Normale Supérieure.

3. **Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych**

Od 2011 r. jestem zatrudniona w pełnym wymiarze czasu pracy na stanowisku adiunkta w Katedrze Prawa i Postępowania Administracyjnego Wydziału Prawa i Administracji UW.

4. Osiągnięcie naukowe w rozumieniu art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki

4.1 Autor, tytuł publikacji, nazwa wydawnictwa, rok wydania

Dorota Pudzianowska, Bezpaństwowość w prawie publicznym, Wolters Kluwer 2019, ISBN: 978-83-8160-712-4, ss. 326

4.2 Omówienie celu naukowego pracy i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania

Praca poświęcona jest zagadnieniom bezpaństwowości z perspektywy prawa publicznego. Jest to temat, który przez wiele dekad nie był przedmiotem szerszych zainteresowań badawczych ani w polskiej, ani w zagranicznej literaturze przedmiotu. Problematyka bezpaństwowości nie zyskała nigdy takiej uwagi jak na przykład kwestie dotyczące ochrony uchodźców. Sytuacja taka miała miejsce mimo, iż po pierwszej wojnie światowej pojęcia apatryda i uchodźca traktowano synonimicznie a w pracach na forum ONZ początkowo łączono problematykę uchodźców i bezpaństwowców. Być może powodem niewielkiego zainteresowania problematyką bezpaństwowości jest to, że temat ten postrzegany jest jako niszowy, dotyczący niewielkiej liczby osób. Być może wynika to z przekonania, że rozwój międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka po drugiej wojnie światowej sprawił, że współcześnie prawa podstawowe przysługują każdemu, a nie jedynie obywatelom. W pracy pokazuję, że bezpaństwowość jest wciąż istotną kategorią prawną a regulacja tej problematyki jest wieloaspektowa i może skłaniać do wydzielenia „prawa o bezpaństwowości” jako osobnej dziedziny zainteresowania nauki prawa publicznego.

Pierwszym zasadniczym celem pracy jest wprowadzenie do zagadnień bezpaństwowości i analiza fundamentalnych zagadnień dogmatyki prawa publicznego w tym obszarze, takich jak definicja pojęcia bezpaństwowości, legalna definicja pojęcia bezpaństwowca, administracyjnoprawny reżim regulujący przypadki bezpaństwowości czy status bezpaństwowca. Zagadnienia te zostają omówione na przykładzie wybranych regulacji krajowych w kontekście standardu wyznaczanego przez prawo międzynarodowe. Tak zarysowany cel badawczy jest uzasadniony, gdyż w dostępnej literaturze przedmiotu akcent położony jest przede wszystkim na problematykę prawnomiędzynarodową. Natomiast

problematyka bezpieczeństwa nie uzyskała do tej pory należnego jej miejsca w analizie z punktu widzenia regulacji porządków prawa krajowego. W związku z tym na przykład W.E. Conklin zwraca uwagę, że wysiłek badawczy w obszarze bezpieczeństwa powinien być w większym stopniu skierowany na problematykę porządków prawa krajowego. Oryginalność proponowanego podejścia polega również na tym, że w swojej analizie uwzględniam nie tylko zagadnienia przeciwdziałania bezpieczeństwu, ale również kwestie ochrony apatrydów. Przez ostatnich kilkadziesiąt lat i tak skąpa uwaga w światowej literaturze przedmiotu poświęcona bezpieczeństwu skupiona była głównie na problematyce przeciwdziałania bezpieczeństwu (i to głównie w prawie międzynarodowym). Na całkowitym marginesie rozważań znajdowała się problematyka statusu ochronnego dla osób bezpiecznych w prawie krajowym, stąd sygnalizowana jest potrzeba badań w tym obszarze.

Drugim celem pracy jest wykazanie tezy, której sformułowanie wynikało z dostrzeżonego przeze mnie w literaturze przedmiotu problemu polegającego na tym, że analiza zagadnień dotyczących bezpieczeństwa odbywa się często *en bloc*, w taki sposób, jakby wszystkie przypadki bezpieczeństwa były podobne. W rzeczywistości jednak są one dość zróżnicowane. Główna teza pracy głosi, że podejście do problematyki bezpieczeństwa uwzględniające różne kategorie podmiotów jest, po pierwsze, obecne w prawie międzynarodowym i w porządkach krajowych, a po drugie jest użyteczną perspektywą teoretyczną i praktyczną. W paradygmacie tym (który w pracy skrótowo określam jako „podejście kategorialne”) chodzi nie tylko o to, że są różni bezpieczni (np. dobrowolni, ale też osoby, których bezpieczeństwo wynika z sytuacji przymusowej), ale też o to, że sytuacja różnych osób w perspektywie np. mechanizmów przeciwdziałania bezpieczeństwu może być różnie oceniana (np. wobec osób, które dopuściły się określonych przestępstw w większości państw europejskich dopuszcza się pozbawienie obywatelstwa skutkujące bezpieczeństwem).

Książka podzielona jest na dwie części, z których każda ma cztery rozdziały co jest uzasadnione sposobem analizowania zagadnień w świetle postawionej tezy. W pierwszej części pracy pokazuję, że podejście kategorialne jest obecne w regulacjach odnoszących się do problematyki bezpieczeństwa. Z kolei druga część pracy ma na celu szczegółową analizę mechanizmów przeciwdziałania bezpieczeństwu i ochrony osób bezpiecznych w odniesieniu do przykładowych kategorii podmiotów.

W rozdziale I wskazuję, że bezpaństwowość jest to stan negatywny będący zaprzeczeniem posiadania statusu prawnego, jakim jest obywatelstwo. Charakter prawny bezpaństwowości wyraża się zatem w braku związku jednostki z państwem tworzonego przez obywatelstwo. Bezpaństwowość ma co do zasady negatywny wpływ na sytuację jednostki. Realizacja praw człowieka teoretycznie przysługujących każdemu w przypadku apatrydów jest często trudna czy niemożliwa. Głównym tego powodem jest to, że bezpaństwowiec z reguły nie posiada dokumentów potwierdzających tożsamość a bez dokumentów tożsamości nie może w sposób skuteczny korzystać z praw człowieka. Bezpaństwowość ma też negatywny wpływ na porządek międzynarodowy mogąc stanowić źródło napięć o charakterze regionalnym. Chociaż pojęcie bezpaństwowości jest najczęściej definiowane przez odwołanie się do pojęcia bezpaństwowca, to w rozdziale I zwracam uwagę, że ma ono szersze znaczenie (denotację) i nie wskazuje jedynie klasy istniejących podmiotów, które możemy określić jako apatrydów. Zwrócenie uwagi na różnicę między zakresem pojęć bezpaństwowości i bezpaństwowca ma kluczowe znaczenie z punktu widzenia określenia obszaru problematyki bezpaństwowości. Jej zakres obejmuje zarówno regulacje odnoszące apatrydów jako realnie istniejących podmiotów (np. regulacje dotyczące ochrony), jak również złożone rozwiązania prawne mające na celu prewencję (nie dopuszczenie do powstania) bezpaństwowości. To ustalenie pozwala docenić znaczenie problematyki bezpaństwowości jako przedmiotu zainteresowań i badań naukowych. Jakkolwiek by nie oceniać liczby osób bezpaństwowych na świecie (dla jednych liczba ok. 10 mln apatrydów do „dużo” dla innych to zaledwie 0,001 % całej światowej populacji) to należy uwzględnić w tych ocenach, że obecną liczbę apatrydów „zawdzięczamy” przyjmowaniu stopniowo od lat 20-tych regulacji zmierzających do przeciwdziałania temu zjawisku. W tym rozdziale wyróżniam też podstawowe sposoby regulacji bezpaństwowości porządkując istniejące rozwiązania prawne w ramach dwóch podstawowych mechanizmów – przeciwdziałania bezpaństwowości oraz ochrony apatrydów. W ramach mechanizmu przeciwdziałania bezpaństwowości wyróżniam z kolei instrumenty prewencji (mające na celu niedopuszczanie do powstawania nowych przypadków bezpaństwowości) oraz instrumenty redukcji bezpaństwowości (sprowadzające się do nadania obywatelstwa osobom, które są bezpaństwowe). W sumie te trzy aspekty regulacji bezpaństwowości – prewencja, redukcja i ochrona – porządkują dalsze rozważania dotyczące złożonych rozwiązań prawnych z obszaru bezpaństwowości.

W rozdziale II podejmuję zagadnienia definiowania pojęcia bezpaństwowca. Lapidarna i sformułowana w sposób negatywny definicja bezpaństwowca z art. 1 ust. 1 Konwencji o

statusie bezpaństwowców z 1954 r. („bezpaństwowiec oznacza osobę, która nie jest uznawana za obywatela przez żadne państwo w świetle jego prawa i praktyki jego stosowania”) jest aktualnie przedmiotem dyskusji co do jej znaczenia i możliwych kierunków interpretacji. Przez twórców Konwencji z 1954 r. definicja ta była pomyślana jako obejmująca jedynie osoby, które nie mają w znaczeniu formalnoprawnym obywatelstwa żadnego państwa. Taka wykładnia spotkała się jednak z krytyką w obliczu konkretnych problemów, jakie pojawiły się po rozpadzie w latach 90-tych państw takich jak ZSRR czy Jugosławia. Współcześnie dostrzegana jest konieczność szerszej interpretacji definicji. Wskazuje się, że w świetle definicji konieczne jest szczegółowe badanie nie tylko regulacji prawa krajowego, ale także analiza tego, jak organy państwa stosują przepisy dotyczące obywatelstwa w praktyce w indywidualnych sprawach. Kluczowe staje się zatem to, jakie osoby mogą zostać uznane za apatrydów w rozumieniu definicji konwencyjnej. To co jawi się jako szczególnie istotne w tym kontekście to wypracowanie w prawie administracyjnym poszczególnych państw odpowiednich procedur ustalania bezpaństwowości. Państwa, które przyjmują szeroką interpretację definicji mogą potrzebować wypracowania odpowiednich standardów postępowania dowodowego, dzięki którym możliwe będzie określenie, jakie przypadki bezpaństwowości wchodzą w zakres definicji apatrydy sformułowanej w prawie międzynarodowym. Za apatrydów w ramach szerokiej interpretacji definicji mogą być uznane pewne kategorie bezpaństwowców historycznie określane jako bezpaństwowcy *de facto*, np. osoby, które z punktu widzenia formalnoprawnego posiadają obywatelstwo, ale nie mogą korzystać z prawa wjazdu i pobytu w państwie pochodzenia czy też nie mogą uzyskać od państwa pochodzenia potwierdzenia posiadanego obywatelstwa. Te okoliczności mogą być taktowane jako dowód, że dane państwo nie uważa jednostki za obywatela „w świetle jego prawa i praktyki jego stosowania”. Ponadto w tym rozdziale wskazuję już wstępnie na obecność podejścia kategoryjnego w regulacjach dotyczących bezpaństwowości. Konkretnie problemy pojawiające się w praktyce skłaniają niektóre państwa europejskie do różnicowania pozycji bezpaństwowców z uwagi na dążenie do przyznania im odmiennego zakresu praw. Wskazuję też na użyteczność paradygmatu kategoryjnego – przyjęcie szerokiej interpretacji definicji konwencyjnej w porządkach krajowych państw umożliwi objęcie regulacjami dotyczącymi bezpaństwowości szerokiej grupy podmiotów, ale z uwzględnieniem możliwego zróżnicowania ich uprawnień.

Rozdział III stanowi syntetyczne ujęcie zagadnień dotyczących mechanizmów przeciwdziałania bezpaństwowości. Przedstawiam w nim problematykę instrumentów prawnych prewencji i redukcji bezpaństwowości w sytuacji, gdy porządek prawny danego

państwa przewiduje możliwość utraty obywatelstwa. Pokazuję, że wysiłki wspólnoty międzynarodowej (znajdujące wyraz przede wszystkim w Konwencji z 1961 r. o ograniczeniu bezpaństwowości i Europejskiej Konwencji o Obywatelstwie z 1997) a także wola poszczególnych państw przeciwdziałania bezpaństwowości w odniesieniu do różnych kategorii podmiotów nie są takie same, co wskazuje, że podejście kategoriale jest obecne w sposobie regulowania bezpaństwowości. Zróżnicowany obraz regulacji jest związany z tym, jak są traktowane różne przypadki bezpaństwowości przez pryzmat dokonywania oceny sytuacji określonych kategorii podmiotów. Na przykład osoby dopuszczające się oszustw w procedurach naturalizacyjnych są w większości państw europejskich wyłączone z mechanizmów prewencji (mogą być pozbawione obywatelstwa nawet jeśli skutkuje to bezpaństwowością), co dopuszcza prawo międzynarodowe. Natomiast po drugiej wojnie światowej powszechnie w krajach europejskich zostały przyjęte mechanizmy prewencji bezpaństwowości wśród kobiet w związku ze zmianą stanu cywilnego. W innym aspekcie – redukcję bezpaństwowości dzieci traktuje się w prawie międzynarodowym i w wewnętrznych porządkach państw europejskich w sposób priorytetowy w porównaniu z przypadkami bezpaństwowości powstałej w związku z okolicznościami niemającymi związku z urodzeniem. Polega to na przykład na powszechnym wprowadzeniu zasady nabycia obywatelstwa danego państwa przez dzieci znalezione na jego terytorium.

W rozdziale IV omawiam zagadnienia ochrony bezpaństwowców, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień procedur ustalania (identyfikacji) bezpaństwowości oraz statusu osoby bezpaństwowej. Wskazuję, że efektywna ochrona apatrydów wymaga przyjęcia procedur identyfikacji bezpaństwowości oraz że wprowadzenie tego typu procedur jest zarówno w interesie bezpaństwowców, jak i w interesie państw. Omawiam zagadnienia dotyczące sposobu zorganizowania administracji w tych sprawach, dostępu do procedury, gwarancji proceduralnych a także rozłożenie ciężaru dowodu i standard dowodowy w wytycznych UNHCR i w konkretnych rozwiązaniach krajowych. Wskazuję, że Konwencja z 1954 r. nie rozstrzyga, jaki status prawny powinna otrzymać jednostka po ustaleniu jej bezpaństwowości, co stanowi jej istotną słabość. W rozdziale tym identyfikuję kolejne przejawy podejścia kategoriale do problematyki bezpaństwowości. Zwracam uwagę, że Konwencja z 1954 r. przewiduje możliwość gradacji praw apatrydów. W świetle jej regulacji bezpaństwowcom przysługują prawa na stopniowalnej skali warunkowanej charakterem i długością pobytu. To oznacza, że tylko niektóre prawa muszą być zagwarantowane wszystkim kategoriom

bezpieństwowców, natomiast każdemu apatrydzie musi być zagwarantowane określone minimum praw obejmujące m.in. prawo do otrzymania dokumentu tożsamości.

W drugiej części pracy wyróżniam cztery kategorie podmiotów, w odniesieniu do których analizuję zdefiniowane w części pierwszej mechanizmy przeciwdziałania bezpieczeństwu i ochrony bezpieczeństwowców w prawie międzynarodowym oraz wybranych porządkach krajowych. Są to: (1) kategoria „kobiet”, (2) kategoria „dzieci”, (3) kategoria podmiotów wyróżnionych na podstawie przesłanki ochrony interesu publicznego oraz (4) kategoria podmiotów wyróżnionych na podstawie cechy „dobrowolności” bezpieczeństwu. Pierwsze dwie kategorie wyróżniłam z uwagi na to, że – jak pokazałam w pierwszej części pracy – co do zasady istnieje (czy też istniał w przeszłości) konsensus, że kobiety i dzieci powinny być traktowane szczególnie w zakresie przeciwdziałania bezpieczeństwu. Dążenia wspólnoty międzynarodowej do wyeliminowania bezpieczeństwu tych podmiotów były podejmowane od lat 20. XX w. Kolejne dwie kategorie natomiast wydzielałam z uwagi na okoliczność, że ustalenia pierwszej części pracy pokazały, iż brak jest konsensusu co do potrzeby przeciwdziałania bezpieczeństwu i ochrony pewnych kategorii osób.

Jeśli chodzi o kategorię „kobiet”, to jej wyróżnienie ma przede wszystkim swoje uzasadnienie historyczne, gdyż na początku XX w. bezpieczeństwo kobiet powstająca wskutek kolizji norm prawnych była najważniejszą przyczyną indywidualnej bezpieczeństwu (powstawała najczęściej wskutek kolizji zasady obywatelstwa „zależnego” przyjmowanej przez większość państw przed drugą wojną światową i zasady „autonomii” obywatelstwa kobiety, którą przewidywały niektóre państwa). Jak pisze L. Kerber „płeć była w istocie kluczowym czynnikiem w historii bezpieczeństwu”. Decyzja o poddaniu bardziej szczegółowej analizie tej kategorii podmiotów była też podyktowana pytaniem o to, w jaki sposób doszło do wyeliminowania dominującej w przeszłości przyczyny bezpieczeństwu kobiet. W rozdziale V pokazuję, że podejście do problematyki przeciwdziałania bezpieczeństwu tej kategorii podmiotów ewoluowało a sukces polegający na wyeliminowaniu specyficznych przyczyn bezpieczeństwu kobiet wiąże się z wpisaniem tej problematyki w szerszy paradygmat praw człowieka związany z przyjęciem zasady niedyskryminacji ze względu na płeć.

Jeśli chodzi o drugą wyróżnioną kategorię, tj. „dzieci” (chodzi tu z reguły o małoletnich, ale nie zawsze), to należy wskazać, że bezpieczeństwo powstająca w momencie urodzenia i mająca związek z określonymi relacjami rodzice–dzieci jest traktowana w prawie

międzynarodowym i przez porządki krajowe w sposób szczególny. Jest to związane z dążeniem do neutrwalania bezpaństwowości powstałej w momencie urodzenia. W rozdziale VI omawiam szczegółowe i rozbudowane regulacje dotyczące bezpaństwowości dzieci. Jednocześnie zauważam, że mimo podejmowanych od kilkadziesiąt lat inicjatyw na poziomie międzynarodowym wciąż mamy do czynienia z bezpaństwowością mającą przyczynę w okolicznościach związanych z urodzeniem. Przyczyną tego stanu rzeczy jest między innymi okoliczność, że mechanizmy dotyczące przeciwdziałania bezpaństwowości dzieci nie są całkowicie „szczelne”. Porządek prawnomiędzynarodowy dopuszcza utrzymywanie się bezpaństwowości dzieci powstałej w momencie urodzenia, a część państw europejskich nie wprowadza kompleksowych mechanizmów jej redukcji. Zdarza się na przykład, że państwa uzależniają nadanie w momencie urodzenia obywatelstwa dziecku bezpaństwowemu od tego, czy rodzice przebywają na terytorium danego państwa legalnie.

W rozdziale VII pokazuję, że w prawie o bezpaństwowości istnieje inherentna kategoryzacja bezpaństwowców wprowadzona z uwagi na konieczność ochrony interesu publicznego. Nie jest to kategoryzacja przypadkowa, ale opiera się na konsensusie w ramach wspólnoty międzynarodowej, że pewne kategorie podmiotów powinny być wyłączone z mechanizmów prewencji, ochrony i redukcji bezpaństwowości. W odniesieniu do mechanizmów prewencji bezpaństwowości należy wskazać, że oszustwa w procedurach dotyczących nadania obywatelstwa i szeroko rozumiany brak lojalności względem państwa obywatelstwa, w tym dopuszczenie się popełnienia niektórych przestępstw (np. aktów terrorystycznych), mogą powodować sankcję w postaci pozbawienia obywatelstwa skutkującego bezpaństwowością. Co do mechanizmów redukcji bezpaństwowości w ramach procedur naturalizacji dokonuje się często oceny tego, czy osoba nie była karana lub bardziej ogólnie oceny jej „nieskazitelności”. Z kolei w ramach mechanizmów ochrony konwencja z 1954 r. przewiduje wyłączenia dotyczące przede wszystkim tych, którzy dopuścili się wyjątkowo poważnych przestępstw. W świetle przepisów konwencji możliwe jest także wydalenie bezpaństwowca, który stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego (choć w praktyce ekspulsja bezpaństwowca jest często niemożliwa do zrealizowania).

Rozdział VIII dotyczy kategorii osób wyróżnionych w oparciu o przesłankę „dobrowolności” i pokazuje specyfikę zagadnień dotyczących bezpaństwowości na tle np. zagadnień dotyczących ochrony uchodźców. Bezpaństwowcem można być z własnej woli i może się to wiązać z różnicowaniem mechanizmów redukcji i ochrony. Możliwość przyjmowania specjalnych

regulacji z uwagi na dobrowolną bezpaństwowość w zakresie ochrony i redukcji nie ma podstaw w konwencji z 1954 r., ale jest określona w *soft law* ONZ i Rady Europy. Przewidziana jest możliwość wprowadzania niższego standardu ochrony takich osób, a także wyłączenia mechanizmów redukcji bezpaństwowości w państwie pobytu. Z kolei wyłączenie z ochrony bezpaństwowca może wynikać z tego, że może on powrócić do państwa pochodzenia i ponownie nabyć (odzyskać) obywatelstwo. Szczególne (gorsze) traktowanie osób dobrowolnie bezpaństwowych przewidują też niektóre porządki wewnętrzne państw, co rzadko wynika z przepisów, a częściej jest wynikiem podejścia wypracowanego na drodze orzeczniczej. W części porządków prawnych (np. we Francji czy Szwajcarii) wykluczenie z ochrony jest skutkiem nieuznawania takich osób za bezpaństwowców.

Na potrzeby zróżnicowanego traktowania cecha dobrowolnej bezpaństwowości podlega kwalifikacji prawnej w porządku prawnomiędzynarodowym i w porządkach wewnętrznych państw. W rozdziale VIII dokonuję rozróżnienia odmiennych „scenariuszy” (podkategorii) dobrowolnej bezpaństwowości i pokazuję, że sposób traktowania osób dobrowolnie bezpaństwowych w porządkach krajowych jest dodatkowo różnicowany z uwagi na jej charakter. Ponadto wskazuję, że powody rezygnacji przez jednostkę z obywatelstwa mogą wpływać na traktowanie jej przez porządek prawny. Uwzględniane są kwestie dotyczące subiektywnej motywacji, takie jak dobra lub zła wiara, i wyraźne jest dążenie do wykluczenia z ochrony bezpaństwowców, w przypadku gdy np. stanie się osobą bezpaństwową nosi znamiona nadużycia prawa.

Praca pokazała, że zróżnicowanie przypadków bezpaństwowości znajduje odzwierciedlenie w regulacjach prawnych, choć nie zostało to do tej pory zauważone i w sposób systematyczny opisane. W Zakończeniu podkreślam, że podejście kategorialne jest nie tylko widoczne w prawie o bezpaństwowości, ale jest ono również użytecznym paradygmatem teoretycznym przydatnym w projektowaniu regulacji prawnych dotyczących apatrydów. Po pierwsze pozwala ono dostrzec, że pojęcie bezpaństwowości odnosi się do szerokiego i zróżnicowanego kręgu podmiotów, z których nie wszystkie są w takiej samej sytuacji, co uzasadnia dostosowanie rozwiązań prawnych do różnych przypadków bezpaństwowości. Z jednej strony takie podejście wiązało się w przeszłości z sukcesem w postaci wyeliminowania bezpaństwowości kobiet, której źródłem był konflikt norm. Podobnie takie podejście ogranicza liczbę bezpaństwowych dzieci przez przyjęcie mechanizmów redukcji bezpaństwowości wkrótce po urodzeniu. Z drugiej strony, umożliwia ono odmienne potraktowanie przypadków

dobrowolnej bezpaństwowości czy przypadków osób, które np. stanowią zagrożenie dla porządku publicznego. Z tego punktu widzenia podejście kategoriale umożliwia też utrzymanie wiarygodności i integralności systemu ochrony apatrydów.

Po drugie podejście kategoriale pozwala na uwolnienie się od paradygmatu myślenia o ochronie bezpaństwowców według schematu „wszystko albo nic” (tj. albo wszystkim przyznać jednakowo szeroką ochronę, albo w ogóle nie przyjmować regulacji dotyczących ochrony bezpaństwowców). Podejście kategoriale zakłada modulowanie zakresu ochrony w zależności od cech podmiotów, które ochrony wymagają. Pozwala na objęcie ochroną jak najszerszego kręgu podmiotów przy jednoczesnym zróżnicowaniu ich praw. Może to oznaczać np. objęcie w krajowym porządku prawnym definicją apatrydy nie tylko osób formalnie nieposiadających obywatelstwa żadnego państwa, ale też jednostek, które nie mogą uzyskać jego potwierdzenia czy też nie mogą korzystać np. z prawa wjazdu i pobytu w danym państwie. W ten sposób poza ochroną nie pozostawia się podmiotów, które jej wymagają (przecież sytuacje te nie znikają w braku odpowiednich, dostosowanych rozwiązań), ale nie wszystkie takie osoby otrzymują dostęp do najszerszego katalogu praw przewidzianych w danym porządku prawnym dla apatrydów. W każdym przypadku jednak należy moim zdaniem zagwarantować bezpaństwowcom ściśle minimum praw, które obejmuje przede wszystkim prawo do otrzymania dokumentu tożsamości. To fundamentalne uprawnienie gwarantuje osobom bezpaństwowym podmiotowość prawną i możliwość skutecznego korzystania z systemu praw człowieka.

Po trzecie, podejście kategoriale pozwala kompleksowo rozważyć potrzeby danej grupy podmiotów w odniesieniu do trzech wyróżnionych w pracy instrumentów regulacji bezpaństwowości: redukcji, prewencji i ochrony. Na przykład osoba, której bezpaństwowość podlega redukcji, w momencie, gdy otrzymuje obywatelstwo, nie wymaga ochrony. Natomiast osoba, która jest wyłączona z mechanizmów prewencji i redukcji bezpaństwowości, będzie tej ochrony wymagała (choćby we wskazanym wyżej minimalnym zakresie). Nacisk w dokumentach *soft law* ONZ na redukcję bezpaństwowości (tj. podkreślanie, że co do zasady apatryda powinien otrzymać obywatelstwo jakiegoś państwa), sprawia, że brak jest kompleksowego myślenia o mechanizmach regulacji bezpaństwowości w odniesieniu do różnych kategorii podmiotów. Stanowisko takie ignoruje m.in. okoliczność, że nie wszyscy bezpaństwowcy chcą nabyć obywatelstwo jakiegokolwiek państwa. Niektóre przypadki dobrowolnej bezpaństwowości mają źródło w dążeniu do nabycia statusu pobytowego w

konkretnym państwie (np. zdarza się, że imigranci ekonomiczni rezygnują z obywatelstwa państwa pochodzenia w celu uzyskania statusu pobytowego w państwie, w którym chcą zamieszkać). Z kolei preferencja dla instrumentów przeciwdziałania bezpaństwowości dzieci sprawia, że państwa „zaniedbują” temat wprowadzania dostosowanych do ich potrzeb procedur ochronnych, co jednak jest potrzebne z uwagi na to, że bezpaństwowość dzieci wciąż występuje.

W Zakończeniu odnoszę się również do przypadku Polski wskazując, że polski ustawodawca powinien uregulować kompleksowo problematykę bezpaństwowości. Pewne elementy tego systemu już istnieją i dotyczą przede wszystkim mechanizmów redukcji i prewencji bezpaństwowości. Zauważam, że w przeszłości w kontekście mechanizmów przeciwdziałania bezpaństwowości Polska była pionierem rozwiązań przyjętych przez większość państw europejskich dopiero znacznie później. Patrząc jednak z obecnej perspektywy rozwoju prawa międzynarodowego, należy stwierdzić, że w Polsce brakuje przemyślanych i prawidłowo zaprojektowanych rozwiązań prawnych dotyczących bezpaństwowości. W szczególności problem stanowi brak wyróżnienia definicyjnego bezpaństwowca, a także brak procedury identyfikacji bezpaństwowości, z którą wiązałyby się określany status dający co do minimum każdej osobie bezpaństwowej prawo do otrzymania dokumentu tożsamości. Ustalenia poczynione w pracy umożliwiają wypracowanie regulacji prawnych w obszarze problematyki bezpaństwowości w sposób nowoczesny i osadzony w szczegółowym rozumieniu prawa międzynarodowego z uwzględnieniem doświadczeń regulacyjnych i problemów w innych państwach. Przedstawiona koncepcja podejścia kategoryjnego wskazuje kierunek tworzenia w krajowym prawie administracyjnym rozwiązań prawnych uwzględniających specyfikę różnych przypadków bezpaństwowości.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych

Moje zainteresowania badawcze i publikacje naukowe koncentrują się wokół tematyki administracyjnoprawnego statusu jednostki w państwie oraz zagadnień z zakresu praw człowieka. W swoich badaniach staram się traktować prawo polskie jako element tzw. multicyentrycznego systemu prawa. W związku z tym analizę zagadnień dotyczących Polski podejmuję często z punktu widzenia problemów pojawiających się z uwagi na określony kontekst prawno-międzynarodowy lub w perspektywie prawno-porównawczej. Moje badania i

publikacje koncentrują się na tematyce bezpieczeństwa (5.1), obywatelstwa (5.2), statusu cudzoziemców (5.3), praw wyborczych (5.4) oraz równego traktowania (5.5).

5.1 Bezpieczeństwo

W ostatnich latach podstawowym nurtem moich zainteresowań naukowo-badawczych była problematyka bezpieczeństwa z perspektywy prawa publicznego. W 2018 r. otrzymałam grant badawczy przyznany przez Narodowe Centrum Nauki w konkursie „OPUS 14” na badania nad bezpieczeństwem (projekt uzyskał cztery pozytywne recenzje: dwój ekspertów krajowych i dwóch zagranicznych). Oprócz książki „Bezpieczeństwo w prawie publicznym” (która ma charakter prawnoporównawczy i nie koncentruje się na analizie prawa polskiego) opublikowałam artykuł dotyczący problemu braku kompleksowych rozwiązań dotyczących ochrony apatrydów w polskim prawie („*Opatrzność*” czy „*nieopatrzność*” ustawodawcy? *O ochronie bezpieczeństwa w prawie polskim* [w:] *Prawo administracyjne dziś i jutro*, red. J. Jagielski, M. Wierzbowski, Wolters Kluwer, Warszawa 2018). Jestem także współautorką (razem z M. Szczepanik) opracowania pt. *Ending childhood statelessness. A study on Poland* (European Network on Statelessness working paper 03/15), którego przedmiotem jest identyfikacja luk w przepisach polskiego prawa dotyczących przeciwdziałania bezpieczeństwu dzieci. Ustalenia z badań przedstawionych w tym raporcie zostały częściowo upowszechnione w artykule w języku polskim pt. *Wokół problemu bezpieczeństwa dzieci w Polsce* (razem z M. Szczepanik) [w:] *Status cudzoziemca w Polsce wobec współczesnych wyzwań międzynarodowych*, red. D. Pudzianowska, Wolters Kluwer, Warszawa 2016.

Występowałam z referatami dotyczącymi problematyki bezpieczeństwa na kilku konferencjach w kraju i za granicą (m.in. podczas First Global Forum on Statelessness zorganizowanej przez Uniwersytet w Tilburgu i UNHCR, Haga, 2014 r.). Biorę również udział w spotkaniach European Network on Statelessness (Strasburg 2018, 2014; Budapeszt 2012). W tym roku wygłoszę referaty (przyjęte przez organizatorów) na temat wykluczeń w ochronie określonych kategorii apatrydów m.in. podczas dorocznej konferencji The International Society of Public Law współorganizowanej z Pontifical Catholic University of Chile in Santiago (1-3 lipca 2019 r.; wspólnie z P. Korcem) a także podczas World Conference on Statelessness and Inclusion w Hadze (26-28 czerwca 2019 r.).

5.2 Obywatelstwo

Po obronie pracy doktorskiej upowszechniałam wyniki swoich badań publikując monografię pt. *Obywatelstwo w procesie zmian* (Wolters Kluwer, Warszawa 2013). Następnie rozwijałam niektóre wątki badań w zakresie obywatelstwa. W szczególności na uwagę zasługuje mój artykuł pt. *The Complexities of Dual Citizenship Analysis* opublikowany w „Central and Eastern European Migration Review” (vol. 6, 2017), w którym zwracam uwagę na potrzebę zmiany sposobu analizy zagadnień wielokrotnego obywatelstwa w badaniach prawno-porównawczych. Pokazuję w nim, że metoda oceny podejścia państw do wielokrotnego obywatelstwa odbywająca się na podstawie wyróżnionych w literaturze przedmiotu kryteriów jest oparta na zbyt dużym uproszczeniu i prowadzi do fałszywych wyników. Świadczy o tym bliższa analiza ewolucji polskich regulacji w zakresie wielokrotnego obywatelstwa od lat 20-tych XX w.

W ramach tego kierunku badań współpracuję od 2009 r. z Robert Schuman Center for Advanced Studies, European University Institute we Florencji (EUI) w ramach koordynowanych przez ten ośrodek akademicki projektów badawczych. Moja współpraca EUI rozpoczęła się od opublikowania w 2009 r. opracowania *Report on Citizenship Law. Poland* (razem z A. Górny; następnie uaktualniany w 2010 r. i 2013 r.) a także artykułu pt. *Same letter, new spirit: Nationality regulations and their implementation in Poland* (razem z A. Górny) [w:] *Citizenship Policies in the New Europe*, red. R. Baubock, B. Perchinig, W. Sievers, Amsterdam University Press 2009. Następnie współtworzyłam bazę porównawczą w zakresie prawa o obywatelstwie (najpierw w ramach projektu EUDO CITIZENSHIP (2009-2017) a potem w ramach Global Citizenship Observatory, GLOBALCIT). Przygotowałam m.in. raport dotyczący procedur naturalizacyjnych w Polsce pt. *Naturalisation procedures for immigrants. Poland* (RSCAS/EUDO-CIT-NP 2013/31). Współpracę tę kontynuuję do dziś jako ekspert krajowy w zakresie prawa o obywatelstwie.

5.3 Status cudzoziemców

Tematyka praw cudzoziemców w kontekście prawa międzynarodowego i porównawczego są ważnym obszarem moich zainteresowań badawczych. W 2015 r. byłam pomysłodawczynią i główną organizatorką konferencji pt. *Status cudzoziemca w Polsce wobec współczesnych wyzwań międzynarodowych*. Owocem tego wydarzenia jest zredagowana przeze mnie publikacja książkowa, w której zostały omówione podstawowe wyzwania w obszarze

zagadnień dotyczących cudzoziemców dotyczące m.in. kwestii gwarancji proceduralnych w postępowaniu o nadanie statusu uchodźcy, standardów proceduralnych dotyczących wydań cudzoziemców czy zasad dotyczących detencji cudzoziemców (*Status cudzoziemca w Polsce wobec współczesnych wyzwań międzynarodowych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2016). Warto również wskazać, że jestem współautorką podręcznika (razem z J. Jagielskim) pt. *Prawo o cudzoziemcach* [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Wolters Kluwer, Warszawa 2013 (kolejne wydania: 2015, 2017).

Brałam udział w projektach badawczych dotyczących problematyki cudzoziemców we współpracy z ośrodkami badawczymi z Niemiec. Pełniłam rolę badacza krajowego w projekcie koordynowanym przez WZB Berlin Social Science Center pt. *Immigration Policies in Comparison* (2012-2013). W ramach tego projektu prowadziłam analizę polskich regulacji dotyczących różnych aspektów statusu cudzoziemca w okresie 1980-2010 a zgromadzone przeze mnie dane stały się częścią bazy IMPIC Index porównującej regulacje wszystkich krajów OECD. Obecnie z częścią zespołu projektu IMPIC (na zaproszenie dr F. Römer) realizuję projekt pt. *Open welfare states? Social protection of labour migration*, koordynowany przez Collaborative Research Centre 1342 (tworzony m.in. przez Uniwersytet w Bremie i Uniwersytet w Kolonii).

W obszarze szeroko rozumianych zagadnień dotyczących cudzoziemców kontynuuję też zainteresowanie wątkami, które podejmowałam jeszcze w okresie przed obroną pracy doktorskiej. W 2008 r. opublikowałam (z J. Jagielskim) komentarz do ustawy o Karcie Polaka (*Ustawa o Karcie Polaka. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2008) i tematyka ta do dziś pozostaje w obszarze moich zainteresowań badawczych. W 2015 r. wzięłam udział w konferencji dotyczącej projektu ustawy Prawo konsularne z wystąpieniem pt. *Funkcje konsulów w zakresie umacniania więzi RP z diasporą w planowanej ustawie – Prawo konsularne*. Z kolei od 2018 r. jestem partnerem w projekcie realizowanym na University of Glasgow pt. *Poland's Kin-state Policies: Opportunities and Challenges*.

5.4 Prawa wyborcze

Tematyka praw wyborczych pojawiła się w moich badaniach jako część zainteresowań statusem jednostki w państwie. W 2013 r. przygotowałam (razem z P. Korcem) opracowanie pt. *Access to electoral rights. Poland* (RSCAS/EUDO-CIT-ER 2013/17) w ramach projektu

FRACIT realizowanego przez EUI. Następnie zajmowałam się głównie problematyką praw wyborczych cudzoziemców z krajów trzecich w Europie. Brałam udział w projekcie realizowanym przez Instytut Socjologii UW oraz Międzynarodową Organizację ds. Migracji (IOM) w ramach którego zredagowałam (wspólnie z S. Łodzińskim i M. Szaranowicz-Kusz) publikację pt. *Prawa wyborcze dla cudzoziemców – tak czy nie?* (Semper, Warszawa 2015; książka ma też wersję angielską, zob. wykaz publikacji), której głównym celem była prawna i socjologiczna refleksja nad możliwością rozszerzenia praw wyborczych na poziomie lokalnym na stale zamieszkujących w Polsce cudzoziemców z krajów trzecich. Mój ostatni projekt realizowany w tym obszarze polegał na przeprowadzeniu badań i przygotowaniu opracowania (z P. Korcem) pt. *Report on Political Participation of Mobile EU Citizens. Poland* (RSCAS/GLOBALCIT-PP 2018/09) w ramach projektu badawczego koordynowanego przez EUI. Problematyką wyborczą interesowałam się również z punktu widzenia praw osób ubezwłasnowolnionych wygłaszając referat pt. *Pozbawienie praw wyborczych osób ubezwłasnowolnionych – czy trzeba to zmienić?* na V dorocznej konferencji Poznańskiego Centrum Praw Człowieka INP PAN (Poznań, 2012).

5.5 Zagadnienia równego traktowania

Publikacje w obszarze tematyki równego traktowania mojego autorstwa nie mają charakteru typowo dogmatycznego zachowując jednak walor osiągnięć naukowych. Moje zainteresowania naukowe w tym obszarze wiążą się z identyfikacją problemów pojawiających się w praktyce a mających związek z wprowadzaniem do polskiego porządku prawnego regulacji nowych, wcześniej nieznanych. Stąd interesuje mnie przede wszystkim ten aspekt problematyki równego traktowania, który dotyczy systemowych problemów pojawiających się w związku z brakiem określonych rozwiązań w polskim porządku prawnym lub w związku z koniecznością implementacji prawa unijnego czy potrzebą dostosowania prawa krajowego do standardu przewidzianego w konwencjach międzynarodowych. Wykorzystuję w tym obszarze badań również wiedzę nabytą podczas studiów socjologicznych (np. opracowując i przeprowadzając badania ankietowe wśród sędziów i prokuratorów, które posłużyły do przygotowania publikacji pt. *Równe traktowanie uczestników postępowań. Przewodnik dla sędziów i prokuratorów*, o czym piszę szerzej poniżej). Jestem autorką (lub współautorką) artykułów i opracowań z tego obszaru w języku polskim, angielskim i niemieckim. Moje prace dotyczą dyskryminacji ze względu m.in. na niepełnosprawność, ubóstwo, rasę i pochodzenie etniczne, orientację seksualną, wiek.

W swoich opracowaniach poświęcałam uwagę relatywnie nowym w polskim porządku prawnym rozwiązaniom z zakresu prawa antydyskryminacyjnego. Z jednej strony zajmowałam się rozwiązaniami wprowadzonymi w 2004 r. do polskiego kodeksu prawa pracy publikując artykuł pt. *Komentarz do wyników monitoringu stosowania przepisów antydyskryminacyjnych z zakresu prawa pracy* [w:] *Prawo antydyskryminacyjne w praktyce polskich sądów powszechnych. Raport z monitoringu* (red. M. Wieczorek, K. Bogatko, Warszawa 2013 r.). Z drugiej strony przedmiotem moich zainteresowań badawczych były przepisy tzw. ustawy o równym traktowaniu, która weszła w życie w 2011 r., czego wyrazem jest opublikowanie artykułu pt. *Problemy skutecznego zwalczania dyskryminacji w świetle polskiej ustawy o równym traktowaniu (ustawy o wdrożeniu niektórych przepisów UE w zakresie równego traktowania)* (razem z A. Śledzińską-Simon) [w:] *Efektywność Europejskiego Systemu Ochrony Praw Człowieka* (red. J. Jaskiernia, Toruń 2012).

Problematyka powyższa zajmuje mnie również z punktu widzenia prawa Unii Europejskiej. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na opracowane przeze mnie obszernie studium pt. *Combating sexual orientation discrimination in the European Union* (razem z K. Śmiszkiem, red. prof. Ch. Tobler), którego przedmiotem była analiza postanowień dyrektywy Rady 2000/78/WE ustanawiającej ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy oraz jej wpływu normatywnego na systemy prawne państw członkowskich w kontekście instrumentów międzynarodowej ochrony praw człowieka. Jestem też współautorką rozdziału V pt. *Cechy chronione w prawie antydyskryminacyjnym Unii Europejskiej* w książce pt. *Prawo antydyskryminacyjne Unii Europejskiej* (red. A. Zawidzka-Łojek, A. Szczerba-Zawada, EuroPrawo, Warszawa 2015).

W swoich badaniach podjęłam też temat praw osób z niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka. W 2015 r. byłam jednym z głównych organizatorów międzynarodowej konferencji pt. *Ubezwlasnolnienie jako bariera dla ratyfikacji Konwencji ONZ o Prawach Osób z Niepełnosprawnościami* (Warszawa, 14 czerwca 2012 r.). Pokłosiem tego wydarzenia była zredagowana przeze mnie książka pt. *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka* (Wolters Kluwer, Warszawa 2014). Autorzy tekstów zawartych w publikacji analizują międzynarodowy standard ukształtowany w Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, w orzecznictwie

Komitetu ds. Praw Osób z Niepełnosprawnościami a także w orzecznictwie ETPC. W szczególności zostały omówione zagadnienia dotyczące regulacji ograniczeń zdolności do czynności prawnych oraz ograniczenia dostępu osób z niepełnosprawnościami do praw politycznych. Problematyka ta została również przedstawiona w kontekście prawno-porównawczym. W swoim tekście w tej publikacji zajmuję się analizą orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w odniesieniu do ubezwłasnowolnienia (*Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*).

Moje zainteresowanie prawem antydyskryminacyjnym, w szczególności znajomość zagadnień przesłanek dyskryminacyjnych sprawiło, że podjęłam badania w obszarze problematyki sytuującej się na styku dyscyplin nauk prawnych. Przygotowałam artykuł pt. *Do some identities deserve more protection than others? The case of anti-LGB hate crime laws in Poland* (razem z P. Godziszem) [w:] *The Globalisation of Hate: Internationalizing Hate Crime?*, red. M. Walters, J. Schweppe, Oxford University Press 2016. W artykule zostały podjęte rozważania na temat tego, jakie czynniki determinują katalog cech, ze względu na które określony czyn może być kwalifikowany jako przestępstwo z nienawiści. Zagadnienia te były przedmiotem moich i współautora tekstu wystąpień podczas konferencji na Uniwersytecie w Sussex (9 maja 2014 r.) oraz seminarium badawczego na tym uniwersytecie w kolejnym roku (8 maja 2015 r.). Te interdyscyplinarne zainteresowania są rozwojowe i planuję ich kontynuację w swojej dalszej pracy badawczej. Jestem współautorką koncepcji modułu dydaktycznego pt. Prawo antydyskryminacyjne (razem z dr hab. A. Zawidzką-Łojek), który będzie realizowany na Wydziale Prawa i Administracji UW od roku akademickiego 2019/20, w ramach którego problematyka dyskryminacji będzie omawiana z perspektywy różnych dziedzin prawa (m.in. praw człowieka, prawa karnego, prawa UE, prawa pracy).

W pracy naukowej podejmuję też zagadnienia wymagające łączenia wiedzy z zakresu prawa i warsztatu socjologicznego. Jestem współredaktorką i współautorką pierwszego w Polsce podręcznika dla sędziów i prokuratorów dotyczącego problematyki równego traktowania wzorowanego na publikacjach typu „Bench Book” istniejących w Wielkiej Brytanii, Australii czy Irlandii (noszą one różne nazwy *Equal Treatment Bench Book* czy *Equality Before the Law Bench Book*). Książka pt. *Równe traktowanie uczestników postępowań. Przewodnik dla sędziów i prokuratorów* (Warszawa 2016 r.; recenzent prof. I. C. Kamiński) została opracowana w ramach prac grupy roboczej złożonej z sędziów, prokuratorów i ekspertów (przedstawiciele

m.in. Krajowej Rady Sądownictwa, Krajowej Rady Prokuratury, Prokuratury Generalnej, stowarzyszeń sędziowskich, Ministerstwa Sprawiedliwości). Przewodnik stanowi publikację o charakterze interdyscyplinarnym. Jego celem jest wskazanie najistotniejszych kwestii, jakie mogą pojawiać się w kontakcie osób narażonych na dyskryminację z sędzią i prokuratorem. Na poszczególne rozdziały Przewodnika składają się pewne informacje teoretyczne, ale nacisk jest położony na przykłady z praktyki i analizę różnych trudności, z którymi sędziowie i prokuratorzy mogą się spotkać podczas przeprowadzania czynności procesowych. Na potrzeby przygotowania tej publikacji w ramach kierowanego przeze mnie projektu pt. *Podnoszenie wrażliwości sędziów i prokuratorów w obszarze równego traktowania* zostały opracowane ankiety, które zostały następnie rozesłane do wszystkich sądów i prokuratur apelacyjnych. Na podstawie 1795 wypełnionych przez sędziów i prokuratorów ankiet zostały opracowane przykłady praktyczne w Przewodniku. Książka stała się narzędziem pracy sędziów, o czym świadczy fakt, że jest cytowana w judykaturze (zob. np. wyrok SR Wrocław-Śródmieście sygn. X U 716/15; wyrok SR Wrocław-Śródmieście sygn. X P 20/16). Opracowanie Przewodnika jest moim zdaniem ciekawym przykładem pracy naukowej prowadzonej w paradygmacie wypracowanym w anglosaskich systemach prawnych, stanowiącym podejście nowe w polskiej tradycji nauk prawnych. Przewodnik oraz zagadnienia związane z procesem jego przygotowania były przeze mnie omawiane podczas spotkań z sędziami i prokuratorami we wszystkich apelacjach w kraju a także podczas międzynarodowej konferencji na Uniwersytecie w Limerick (24-25 maja 2016 r.).

Dorota Toluhanowska